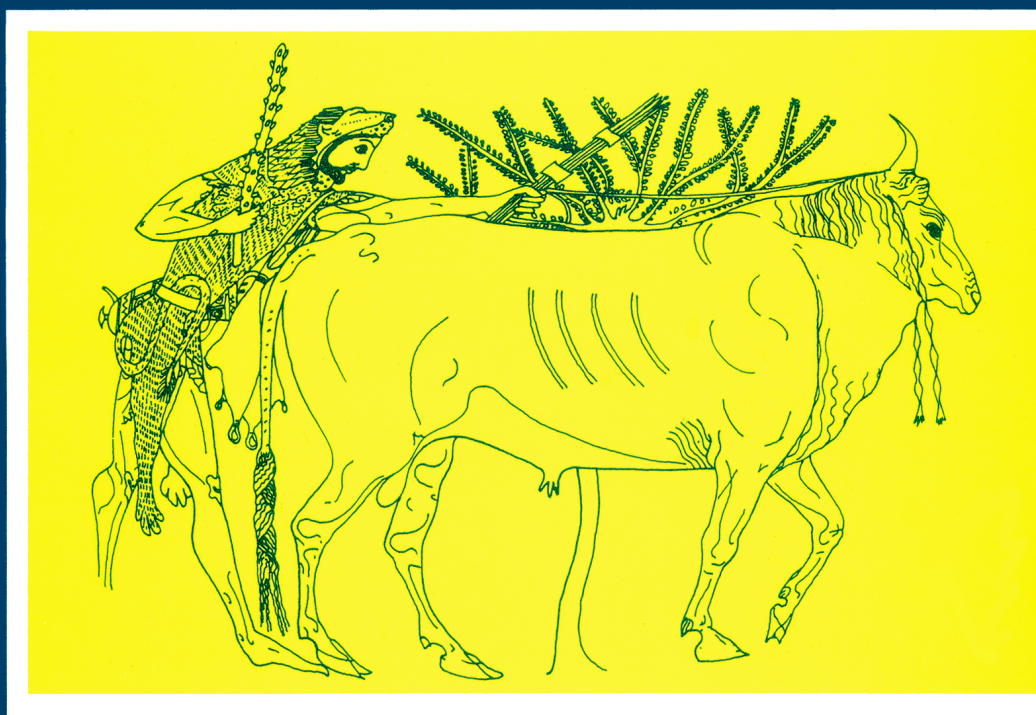

PALEO- AKTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

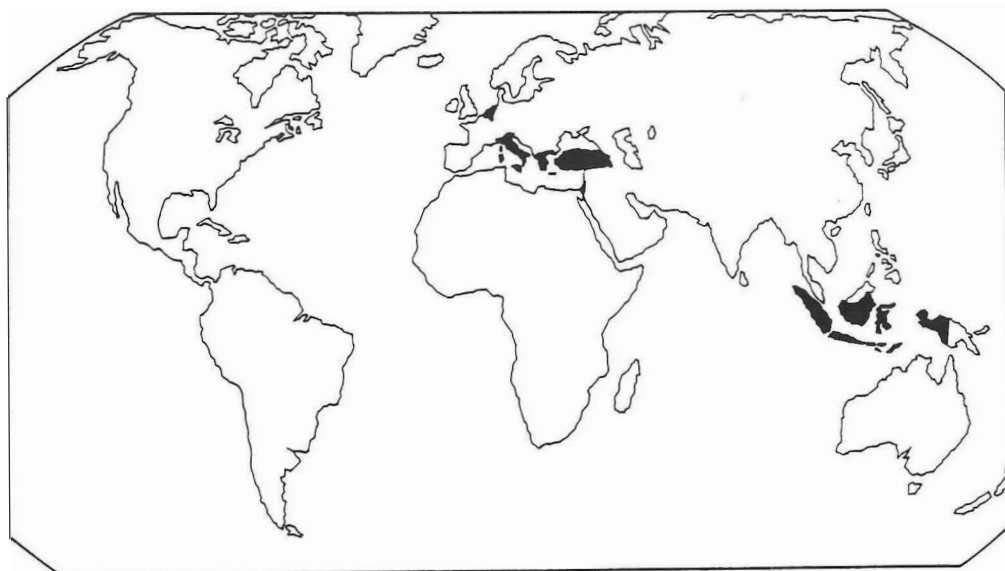
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

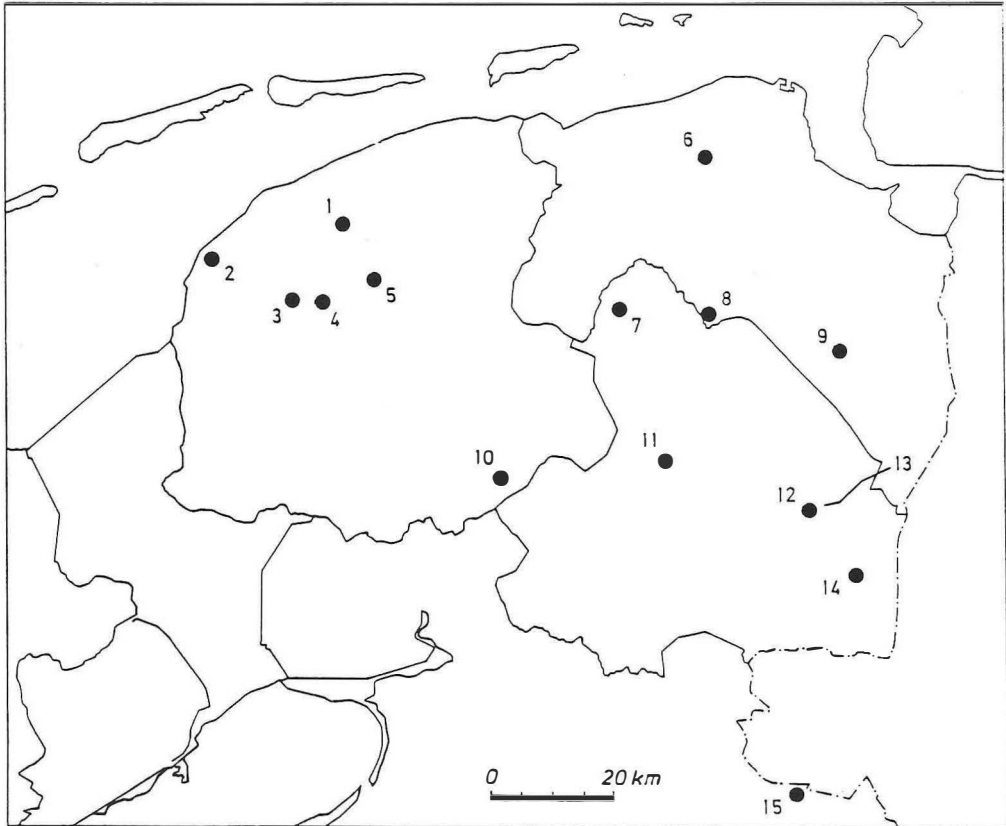
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS 'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

EEN SURVEY TUSSEN BAKLALÍ EN KARATSADAGLÍ (THESSALIË, GRIEKENLAND)

Berndt-Jan Haagsma, Zoï Malakasióti¹, Reinder Reinders en Váso Rondíri¹

Inleiding

De zomerhitte hangt in september nog boven de vlakte van Almirós. Het graan is in juni geoogst, zodat de uitgestrekte stoppelvelden in de zomer en herfst dienst doen als weidegrond voor kudden schapen en geiten. Voor een survey is de nazomer uitermate geschikt, zoals bleek tijdens de survey die in 1990 in het gebied Voulokáliva is uitgevoerd (*Paleo-aktueel* 2). De stoppels waren kort en de *visibility* was goed. In Voulokáliva werden de resten van ongeveer 35 grafheuvels uit de ijzertijd gelokaliseerd, ten noorden van een tot dan toe onbekende prehistorische nederzetting die gedurende de vroege bronstijd, de late bronstijd en de ijzertijd bewoond was.

De toestand in de nazomer van 1992 was minder gunstig. De akkers lagen vol met stro dat het zicht op de bodem belemmerde. Pas na het afbranden van de akkers werd het zicht beter, maar de werkomstandigheden waren onaangenaam vanwege rook, stof, as en dode slangen, hagedissen en schildpadden.

Tijdens de survey werd een groot aantal velden systematisch onderzocht. Vooral de akkers rond Magoúla Zeréla en die langs de voetheuvels van de 'Othris waren voor het onderzoek van belang. De akkers werden door de deelnemers in rechte lijnen afgelopen, met een onderlinge afstand van 2-5 m, afhankelijk van de *visibility* van de akker. Al het materiaal dat op deze lijn aan het oppervlak werd aangetroffen is verzameld. Het werd in het veld geteld en beschreven. Het diagnostische materiaal is voor verdere bewerking meegenomen naar het museum van Almirós.

Het gebied waar de survey in 1992 plaatsvond lag grofweg tussen de verlaten dorpen Baklali en Karatsadagli (fig. 1). Het

werkterrein omvatte de uitlopers van het 'Othris-gebergte en een strook grond in de vlakte van Almirós. Tot 1881 vormde dit deel van Thessalië een onderdeel van het Turkse Rijk. Al spoedig na de bevrijding trok het gebied de aandacht van archeologen: Vollgraff, Arvanitopoulos, Stählin en Wace hebben er gewerkt zodat reeds in het begin van de 20e eeuw talloze vindplaatsen bekend waren, mede dank zij de activiteiten van de leden van het oudheidkundig genootschap 'Othrus' die aan het einde van de 19e eeuw vanuit Almirós onder leiding van Giannopoulos de omgeving verkenden.

Ten zuidwesten van Almirós ligt Magoúla Zeréla, een grote woonheuvel die van het 6e tot het 1e millennium v.Chr. bewoond was. Verder liggen in de uitlopers van de 'Othris versterkte nederzettingen uit de 4e of 3e eeuw v.Chr., terwijl aan de rand van de vlakte de resten van dorpen liggen die gedurende de Tweede Wereldoorlog of de Griekse Burgeroorlog zijn verlaten. Het onderzoek concentreerde zich op de volgende deelvragen:

1. Liggen in het gebied rond Magoúla Zeréla kleine vlaknederzettingen; hoe is de verspreiding van het vondstmateriaal rond Magoúla Zeréla?

2. Waren de versterkte nederzettingen bedoeld als kleine forten of zijn er buiten de ommuring ook sporen van bewoning?

3. Wie hebben de thans verlaten dorpen bewoond; zijn nog resten aanwezig van bewoning in Turkse tijd?

De survey is een onderdeel van het Halos Archaeological Survey Project (HASP), een samenwerkingsverband tussen het Archeologisch Museum te Volos en het BAI. Het veldonderzoek in 1992 vond plaats van 14 september tot 16 oktober².

Bewoning tijdens het neolithicum

Vanaf de berg 'Ayios Nikólaos (650 m) is de hele vlakte van Almirós te overzien. Een opvallend element in het landschap is Magoúla Zerélia, een afgeplatte woonheuvel in de nabijheid van twee kleine ronde meertjes. Nog steeds is niet duidelijk hoe deze meertjes zijn ontstaan. Al in 1906 trok de *magoula* de aandacht van Vollgraff, die op zoek was naar het heiligdom van Athena Itona. Na twee dagen graven gaf hij zijn pogingen op. Het onderzoek werd voortgezet door Wace en Thompson. Zij onderscheidden acht lagen met een totale dikte van 6-8 m en toonden aan dat de *magoula* lange tijd bewoond is geweest: van het midden-neolithicum tot en met de late bronstijd.

Tijdens de survey zijn de akkers rond de *magoula* afgelopen om te zien tot hoever buiten de woonheuvel het vondstmateriaal zich uitstrekte. Hierbij bleek dat op de akkers aan de noord-, oost- en westzijde vrijwel geen materiaal lag. Aan de zuidzijde strekte het terrein met schervenmateriaal zich uit tot aan de twee meertjes. Daar zijn vooral scherven van grof aardewerk gevonden die wijzen op bewoning in de bronstijd. Op alle akkers werd een *grab-sample* genomen; de tijd voor een intensieve site survey ontbrak.

Wace (1912: p. 10) vermeldt een prehistorische nederzetting *fifteen minutes north of Karatsadagli by a grove of oak trees*. De exacte lokatie van deze vindplaats was bij het museum te Volos echter niet bekend. Een 'bosje' zou een goed herkenningspunt zijn, maar in de omgeving van Karatsadagli staan slechts enkele solitaire eiken en wilde peren. Desondanks was de vindplaats eenvoudig niet te missen. Over een oppervlakte van ca. 1,5 ha lag een grote hoeveelheid artefacten. De vindplaats ligt op een van de vele ruggen tussen twee droge beekbeddingen die de vlakte doorsnijden. Van een grote en hoge woonheuvel zoals Zerélia was geen sprake; de plek stak nauwelijks boven de omgeving uit.

De site is met behulp van de *string-square*-methode intensief gesurveyed. Er werden 61 vakken van 4x4 m in twee elkaar kruisende lijnen uitgezet. De ene lijn liep van noord naar zuid, de ander van oost naar west. In de langs deze lijnen alternerende vakken werd al het oppervlaktet materiaal verzameld. Deze strategie is gekozen om de afmetingen van de vindplaats en de verspreiding van het materiaal vast te kunnen stellen. Het verzamelde materiaal werd in het veld geregistreerd. Een deel van het materiaal is geselecteerd voor verder onderzoek.

Tot de artefacten behoorden aardewerk-

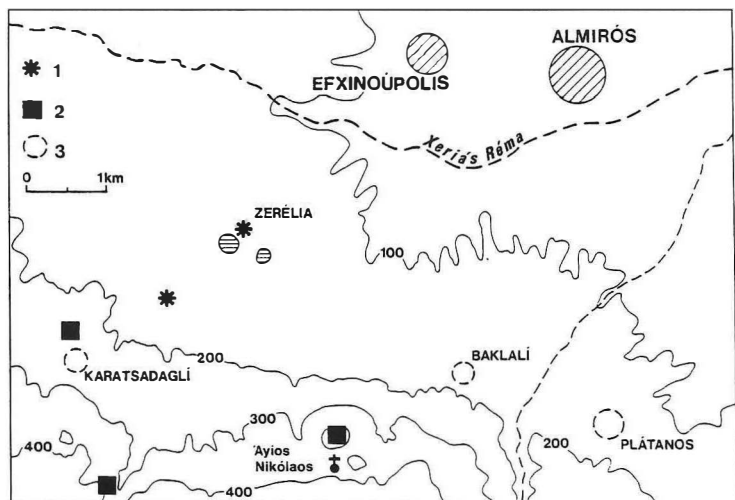

Fig. 1. Het veldwerkgebied in 1992. 1. Prehistorische woonheuvel; 2. ommuurde nederzetting; 3. verlaten dorp (tek. J.H. Zwier).

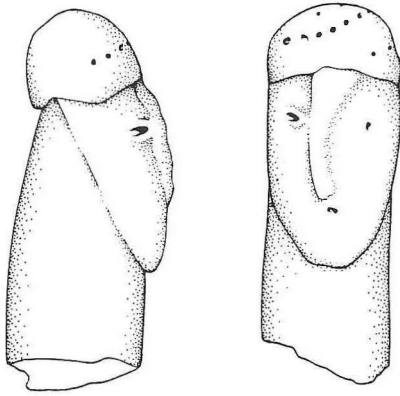

Fig. 2. Figurine uit het vroege neolithicum (tek. C. Williamson en M.A. Weijns).

scherven, slingerstenen, bouwfragmenten, fragmenten van figurines (fig. 2), werktuigen van obsidiaan, en stenen bijlen. Het materiaal dateert vrijwel zonder uitzondering uit het vroege neolithicum. Voor de nederzetting bij Achillion, een dorp op 30 km ten noordwesten van Karatsadagli, is de datering van deze fase dankzij een groot aantal ¹⁴C-dateringen bekend: de tweede helft van het 7e millennium v.Chr. Het is duidelijk dat deze vroeg-neolithische nederzetting de voorganger van Magoúla Zerélia is. Vlaknederzettingen uit de periode dat Zerélia bewoond was zijn nog niet gevonden.

Versterkte nederzettingen uit de Hellenistische tijd

De tweede deelvraag had betrekking op een reeks forten langs de noordrand van de 'Othris die door Wieberdink (1990) zijn bestudeerd. Hij bracht de aanleg van de forten in verband met de stichting van de steden Halos en Peuma en het optreden van Demetrios Poliorketes in Thessalië in 302 v.Chr. Wel bleek dat één van de forten, bij het dorp Vrínena, een veel groter oppervlak besloeg dan aanvankelijk was vermoed en tot de Romeinse tijd bewoond is geweest.

In het survey-gebied waren drie van dergelijke ommuurde nederzettingen be-

kend: het fort bij 'Ayios Nikólaos (Baklali), een nederzetting op de heuvel Paliokklisi bij Karatsadagli en een fort ten zuiden van Karatsadagli. De ommuringen bij 'Ayios Nikólaos en Paliokklisi zijn ingemeten; van het derde fort is een schets gemaakt op basis van de topografische 1:5000-kaart. Om een idee van de vondstverspreiding te krijgen zijn bij Paliokklisi artefacten verzameld. Binnen en buiten de ommuring werd een aantal vakken van 4x4 m uitgezet met behulp van de *stringsquare*-methode. Al het materiaal binnen de vakken werd verzameld en geregistreerd. Bij de andere twee forten is een *grabsample* genomen van het oppervlaktemateriaal.

Ten noorden van de kerk van 'Ayios Nikólaos bij Baklali ligt een fort op de top van een *promontory*. Stählin (1924: p. 177) bezocht het fort: *Es bekrönt einen isolierten Gipfel über einem Sattel, auf dem in einem von Nachtigallengesang erfüllten Steineichenhain Reste des Klosters H. Nikólaos und eine für heilkräftig geltende Quelle liegen.*

De omstandigheden waren sinds een vorige opmeting sterk veranderd. Een groot deel van de berg was afgebrand, zodat de vindplaats ondanks verkoolden takken en weer uitlopende *Quercus coccoifera* redelijk toegankelijk was. De onderdelen van de ommuring - poorten, halfronde torens en rechthoekige torens - zijn opnieuw ingemeten. Bovendien zijn op verschillende

plaatsen oppervlaktevondsten verzameld waarvan een selectie is meegenomen voor nader onderzoek. De verspreiding en de aard van de vondsten maakten duidelijk dat ook op een strook grond buiten het fort bewoning is geweest, mogelijk binnen een tweede muur, waarvan met name aan de westzijde resten bewaard zijn gebleven.

De versterkte nederzetting op de heuvel Paliokklisi ligt eveneens op een *promontory*, de laatste uitloper van de 'Othris. Langs de top van de heuvel, die enigszins is afgeplat, loopt een muur die uit twee schalen is opgebouwd. Binnen en buiten de ommuring zijn muurresten van gebouwen gevonden. Ook hier zocht Vollgraff vergeefs naar de tempel van Athena Itona. Uit zijn onderzoek en dat van Arvanitopoulos blijkt dat de nederzetting uit de 4e-3e eeuw v.Chr. dateert. Bovendien is tijdens de survey ook schervenmateriaal uit Byzantijnse tijd gevonden.

Het is zeker niet uitgesloten dat de versterkte nederzettingen tussen Halos en Peuma oorspronkelijk als een reeks forten zijn aangelegd, rond 300 v.Chr. De bebouwing en het vondstmateriaal binnen en buiten de ommuring in 'Ayios Nikólaos en Paliokklisi wijzen er echter op dat de nederzettingen niet alleen een militaire functie hadden.

Karatsadagli en Baklali

Karatsadagli en Baklali waren in de 19e eeuw Turkse landgoederen, *tsiflikia*, waar in 1881 respectievelijk 125 en 523 mensen woonden. Later zijn hier kleine dorpjes ontstaan. Ondanks de officiële Griekse namen Kastrákion en Alía zijn de dorpen vooral onder hun Turkse naam bekend. Voor het onderzoek gingen we er vanuit dat de horigen die op het Turkse landgoed hadden gewerkt na de bevrijding ter plaatse zijn gaan wonen.

Het veldwerk in Karatsadagli concentreerde zich op de opmeting van een klein kerkje, gewijd aan 'Ayios Nikólaos. Het dak en de muren waren reeds ingestort, maar vele details, zoals het gebruik van an-

tieke bouwresten en de toepassing van een houten framewerk tegen aardbevingen, konden worden vastgelegd. Op drie plaatsen in de kerk werd een inscriptie gevonden: het jaartal 1818. Zonder twijfel is dit het bouwjaar van het kerkje, wat een aanwijzing vormt voor de vrijheid van godsdienst tijdens de Turkse overheersing. Resten van andere gebouwen uit de Turkse tijd zijn niet aangetroffen. Wel lagen op de akkers rond Karatsadagli relatief veel aardewerkscherven uit de 19e eeuw.

In tegenstelling tot Karatsadagli stonden in Baklali de muren van woonhuizen uit de jaren '30 van deze eeuw nog overeind. Het zijn eenvoudige woningen met een portaal en een keuken in het midden en een vertrek met schouw aan weerszijden. Onder de woning bevindt zich in veel gevallen een stal die een derde, twee derde of de gehele oppervlakte onder de woning beslaat. Volgens de eigenaar en enkele arbeiders die de velden rond het dorp afbranden staat een van de woningen op de fundamenten van een moskee, waarvan enige grote blokken in de woning zijn verwerkt. Aan de oostzijde van het dorp staat een huis uit 1917, dat beduidend groter is dan de overige. Met de bewoner van het huis, een dichter, voerden we enige gesprekken. Als geschenk kregen we van hem een dichtbundel: *Kalogramména 'Agrafa, Saraktsiánikoi Kaümoí*. Al gauw werd duidelijk wie de bewoners van het dorp waren geweest: na de Turkse overheersing was het landgoed opgekocht door Sarakatsanen, nomadische herders, die hier een vaste woonplaats voor de winter vonden.

De survey in 1992 heeft onze kennis van enkele fasen in de bewoningsgeschiedenis van het gebied vergroot. Helaas ontbrak de tijd om alle akkers te belopen en inzicht te krijgen in het voorkomen en de verspreiding van vindplaatsen als vlaknederzettingen en boerderijen.

Summary

A survey within the territory of the Hellenistic city of Halos was started in 1990; a

project of the BAI in cooperation with the Archaeological Museum at Volos (Greece). The 1992 fieldwork focussed on the area between the deserted villages of Karatsadagli and Baklali where a number of sites were already known. Conditions for field walking were rather poor until the peasants burned the stubblefields. Nevertheless, an early Neolithic site was found not far from Karatsadagli. In the foothills three sites dating from the 4th-3rd centuries BC were surveyed. Attention was also paid to two recently deserted villages. At Karatsadagli the church of 'Ayios Nikólaos, built in 1818, was documented and at Baklali a simple peasant's house. During the Turkish domination both villages were estates, tsiflikia, which after 1881 were bought by nomadic shepherds.

Noten

1. Archeologisch Museum te Volos.
2. Aan het veldwerk werd deelgenomen door Zoï Malakasióti, Vasso Rondíri (Archeologisch Museum te Volos), Catherine Dyer, Melanie Pomeroy (Engeland), Katrien Asselman, Kariene Erkelens, Ger Wieberink (Amsterdam), Berndt-Jan Haagsma, Steven Hijmans, Wob Jansen, Reinder Reinders, en Christina Williamson (Groningen).

Literatuur

- Stählin, F., 1924. *Das hellenische Thessalien*. Stuttgart.
- Wace, A.J.B. & M.S. Thompson, 1912. *Prehistoric Thessaly*. Cambridge.
- Wieberink, G., 1990. A Hellenistic fortification system in the Othrys Mountains (Achaia Phthiotis). *Newsletter 3* (Netherlands Institute at Athens), pp. 47-76.